

СПРАВЕДЛИВОСТ И НРАВСТВЕНОСТ

Предисловие от автора

Лекцията "Справедливост и нравственост" прочетох за пръв път пред членовете на Анкотското братство в Манчестър, аудитория, която се състоеше в по-голямата си част от работници, а също така от няколко участника в работническото движение. В това братство всяка година през зимата в неделните дни се четяха съдържателни лекции, така че на общодостъпен език пред тези слушатели можеха да се разглеждат и най-сериозните въпроси.

Кога съм чел тази лекция не мога точно да определя. Знам само, че това беше скоро след като известният дарвинист Хъксли²⁸ - основният пропагандатор на дарвиновите идеи в Англия - прочете в началото на 1888 година в Оксфордския университет лекция, която учуди всички негови приятели, защото в нея, противно на Дарвин, той доказваше, че нравствеността не може да има естествен произход, тъй като природата учи човека само на зло.

Лекцията на Хъксли, която беше напечатана в списание "Nineteenth Century" през февруари 1888 г. и скоро след това издадена в отделна брошура, предизвика всеобщо учудване и впечатлението, което тя направи, още не беше отшумяло, когато аз готвех лекцията си за естествения произход на нравствеността.

След около две-три години прочетох същата лекция в Лондонското дружество за етика, като я

допълних малко в онази част, където говорех за справедливостта.

Тъй като бях запазил написаните на английски език подробни записки, а отчасти и самия текст на анкотската лекция, а също така и допълненията за Дружеството за етика, то аз я написах на руски и сега издавам този текст. През последните тридесет години аз постоянно, макар и с прекъсвания, се връщах към теориите за нравствеността и сега бих могъл много по-подробно да развия някои от изказаните тук възгледи, но реших да запазя лекцията в онзи вид, в който беше подготвена за анкотската аудитория и я допълних само с онова, което беше написано за лекцията на Дружеството за етика.

Дмитров
Януари 1920 г.

П. К.

Приатели и другари!

Като избрах за предмет на нашата беседа справедливостта и нравствеността, аз, разбира се, съм далеч от мисълта да ви чета нравствена проповед. Целта ми е съвсем друга. Бих искал да разгледам пред вас как сега започват да разбират произхода на нравствените понятия в човешкото общество, техните истински основи, тяхното постепенно развитие и да посоча какво може да спомогне за по-нататъшния им развой.

Такъв анализ сега е особено нужен. Вие, самите, сигурно чувствувате, че преживяваме време, което изисква нещо ново в устройството на обществените отношения. Бързото развитие, умствено и промишлено, на напредналите народи през последните години прави неотложно разрешаването на важните национални въпроси. Чувствува се необходимост от

преустройство на живота на нови, по-справедливи начала. А щом в обществото назрява такава потребност, със сигурност може да се предполага, че неизбежно ще се наложи да се преразгледат също така и основните понятия за нравственост.

Другояче не може и да бъде, тъй като общественият строй, който съществува в дадения момент, неговите институции, нрави и обичаи поддържат в обществото своя собствена нравствена система. И всяко съществено изменение в отношенията между различните слоеве на обществото поражда съответното изменение на общоприетите нравствени понятия.

Това наистина е така. Вгледайте се в живота на народите, които се намират на различна степен на развитие. Да вземем например представителите на сегашните чергарски народи: монголци, тунгуси и онези, които наричаме диваци. Срамота е, според тях, да се заколи овен и да се яде месото му, без да се поканят всички жители на селото на пиршеството. Знам го от личен опит, от пътешествията си по затънтените краища на Сибир, по Саянския хребет. Или да вземем най-бедните диваци от Южна Африка – хотентотите. Съвсем доскоро за тях е било престъпление, ако някой започне да яде в гората, и не извика три пъти: “Няма ли кой да хапне с мене?” Същата черта на дивациите от Патагония, намиращи се на най-ниското стъпало на развитие, поразила Дарвин: и най-малкото късче храна, което той давал на някого от тях, веднага се разделяло по равно между всички присъстващи. Нещо повече, цяла Северна и Средна Азия по силата на обичаите, почитани от чергарските племена като закон, ако някой откаже на пътешественик убежище и пътникът след това загине от студ или глад, то родът на умрелия има право да преследва този, който е отказал убежище, като убиец и да иска от него или неговия род глоба (вира), определена според обичая за убийство.

Такива и подобни понятия за нравственото са се фор-

мирали при родовия строй. При нас тези обичаи са изчезнали, откакто сме започнали да живеем на държави. В нашите градове и села урядникът* или полицаят е длъжен да се погрижи за бездомния скитник и да го заведе в участъка, в затвора или в изправителния дом, ако има опасност той да замръзне на улицата. Всеки от нас *може*, разбира се, да приюти скитника или пътника: това не е забранено, но никой не се смята *задължен* да го прави. И ако в дълбока зимна нощ бездомен скитник умре от глад и студ на някоя от улиците на Анкотс, на роднините му и през ум няма да им мине да ви преследват за убийство. Нещо повече, скитникът може да се окаже без роднини, което при родовия строй е било невъзможно, тъй като негово семейство е бил целият род.

Обърнете внимание: аз не правя тук сравнения между предимствата на родовия и държавния строй. Искам само да покажа как нравствените понятия на хората се менят според обществения строй, в който те живеят. Общественият строй на даден народ в дадено време и неговата нравственост са тясно свързани помежду си.

Ето защо, всеки път, когато в обществото се чувства необходимост от преустройство на съществуващите между хората отношения, неизбежно започва оживено обсъждане и на нравствените въпроси. И наистина ще е несериозно да говорим за преустройство на обществения строй, без да се замисляме заедно с това над преразглеждането на общоприетите нравствени понятия.

Всъщност в основата на нашите разсъждения по политическите и стопански въпроси лежат въпросите от нравствено естество. Да вземем например учения икономист, който разсъждава за комунизма. “В комунистическото общество – казва той – никой няма да работи, защото няма да чувства заплахата от глад”. “Как така няма да работят? – отговаря

* Нисш чин в уездната (околийската) полиция, провинциален, селски полицаи в царска Русия – Бел. прев.

комунистът. – Нима хората не разбират, че ще настъпи всеобщ глад, ако спрат да работят? Всичко ще зависи от комунизма, който ще бъде установен.” Вижте само колко много неща от градския комунизъм са вече въведени в живота на градовете в Европа и Съединените щати: павиране и осветление на улиците, трамваи, градски училища и др.

Следователно вие виждате как един чисто стопански въпрос се свежда до съждения за нравствената природа на човека. Възниква въпросът, способен ли е човекът да живее в комунистическия строй? И въпросът от стопанската се пренася в нравствената област.

Или да вземем двама политически дейци, които разсъждават за някаква новост в обществения живот, например за учението на анархистите или за прехода от самодържавие към конституционно управление.

“Но моля ви се – казва защитникът на съществуващата власт – всички ще започнат да безчинствуват, ако няма силна ръка, която да ги обуздае”. “Значи, мога да направя извод – отговаря му другият – че и вие ще станете разбойник, ако не се страхувате от затвор?”... Следователно и тук въпросът за политическото устройство на обществото се свежда до въпроса за влиянието на съществуващите институции върху нравствения облик на човека.

Ето защо сега се пробужда такъв жив интерес към въпросите на нравствеността и аз се реших да побеседвам с вас за етиката, т. е. за основите и произхода на нравствените понятия у човека.

През последните години се появиха доста работи, посветени на този изключително важен въпрос. Но аз ще се спра подробно само на една от тях, а именно на лекцията “Еволюция и нравственост”, която неотдавна прочете в Оксфордския университет известният професор-дарвинист Хъксли (Huxley). Човек може да научи от нея много неща, тъй като в лекцията си Хъксли доста подробно е анализирал въпроса за *произхода на нравственото**.

Лекцията на Хъксли беше приета от печата като своего рода манифест на дарвинистите и като обобщение на онова, което съвременната наука може да каже за основите на нравствеността и произхода им – въпрос, по който се работили почти всички мислители като се почне от Древна Гърция и се стигне до нашето поколение.

Особеното значение на тази лекция е не само в изразяване на мнението на известния учен, един от основните изследвачи на дарвиновата теория за развитието (еволюцията); но и в това, че авторът е придал на лекцията си такава прекрасна литературна форма, че за нея говореха като за едно от най-добрите произведения на британската проза. Главно-то ѝ значение беше в това, че тя, за съжаление, изразяваше мисли, които сега са така широко разпространени сред образованите съсловия, че спокойно можем да ги наречем религия на мнозинството от тях.

Основната мисъл на Хъксли, към която той постоянно се връща в лекцията си, е следната. “В света – казва той – стават два вида явления, извършват се два процеса: космическият процес на природата и етическият, т. е. нравственият процес, който се проявява само при човека от определен момент на неговото развитие.”

“Космическият процес” – това е целият живот на природата – одушевена и неодушевена – включваща растенията, животните и човека. Този процес, твърди Хъксли, е само една “кървава схватка със зъби и нокти”. Това е отчаяна “борба за

* Лекцията на Хъксли се появява веднага след изнасянето ѝ в списание “Nineteenth Century” през февруари 1888 г., а след няколко месеца излезе брошура с обширни бележки. Тя е поместена също така в книгата на Хъксли “Collected Essays”, където той е добавил увод (prolegomena), и в неговите “Essays”: “Ethical and Political”, евтино издание на Mac Millan от 1903 г. Руският и превод се появява в “Русская мысль” през 1893 г., обаче, за съжаление, без посочените бележки.

съществуване, отричаща всякакви нравствени начала". "Страданието е съдба на цялото семейство от надарени с чувства същества, то е съществена част от космическия процес. Методите на борба за съществуване, присъщи на тигъра и маймуната, са истински, характерни черти на този процес. Дори в човешкото общество "самоутвърждаването", безсъвестното заграбване на всичко, което може да се присвои, представляващо квинтесенцията на борбата за съществуване, са се оказали подходящи начини за борба.

Следователно урокът, който получаваме от природата, е "урок на органическото зло". Дори е невъзможно природата да бъде наречена аморална, т. е. непознаваща нравствеността и недаваща никакъв отговор на нравствените въпроси. Тя определено е безнравствена. "Космическата природа изобщо не е школа за нравствеността, а точно обратното, тя е главната щабквартира на врага на всеки вид нравственост" (с. 27 от първото издание на лекцията в отделна брошура). И затова природата в никакъв случай не може да ни даде указания, "защото онова, което ние наричаме добро, трябва да го предпочетем пред онова, което наричаме зло" (с. 31). "Изпълнението на онова, което от нравствено гледище е по-добро, на онова, което ние наричаме добро или добродетелно, ни принуждава да следваме линия на поведение, противоположна във всяко отношение на онази линия на поведение, която води до успех в космическата борба за съществуване" (с. 33). Тази е, според Хъксли, единствената поука, която човек може да извлече от живота на природата.

Но ето че съвсем неочаквано, още в първия момент, когато хората се обединяват в организирани общества, в тях кой знае откъде се появява "етически процес", безусловно противоположен на всичко онова, на което ги е учила природата. Целта на този процес е не оцеляването на онези, които се смятат за най-приспособени от гледище на всички съществуващи условия, а на онези, които са "най-добри от нравствено гледище" (с. 33). Този нов процес с неизвестен произ-

ход, но породен във всеки случай *не от природата*, “започнал да се развива на основата на закона и обичаите” (с. 35). Той се поддържа от нашата цивилизация, от него се формира нашата нравственост.

Но откъде се е зародил този нравствен процес?

Да повтаряме след Хобс*, че нравствените начала у човека са внушени от законодателите, означава да не даваме никакъв отговор, тъй като Хъксли определено твърди, че законодателите *не са могли да заимствуват такива мисли от наблюденията си над природата*, защото етически процес не е имало нито в животинските общества преди появата на човешките, нито при първобитните хора. От което следва – ако, разбира се, Хъксли е прав – че етическият процес, т. е. нравственото начало у човека не би могло да има естествен произход. Следователно единственото възможно обяснение за появата му остава свръхестественият произход. Ако нравствените навици – доброжелателност, дружба, взаимна поддръжка, лична сдържаност в поривите и страстите, саможертва – в никакъв случай не са могли да се развият от животинския или от първобитния човешки стаден начин на живот, то, разбира се, остава само едно: да се обясни произходът им със свръхестественото, божественото внушение.

Този извод на дарвиниста, естественика Хъксли порази, разбира се, всички, които го познаваха като агностик²⁹, т. е. като невярващ. Но този извод беше неизбежен; щом Хъксли твърдеше, че човек в никакъв случай не може да извлече от живота на природата поука за нравственото, не му оставаше нищо друго, освен да признае свръхестествения произход на нравствеността. И затова Джордж Миварт³⁰, ревностен католик и в същото време известен учен естествоизпитател, веднага след появата на лекцията на Хъксли в “Nineteenth

* Хобс е английски мислител от крайно консервативното направление, работил непосредствено след английската революция от 1639 - 1648 г.

Century” помести в същото списание статия със заглавие “Еволюцията на г-н Хъксли”, в която поздравяваше автора на лекцията по случай връщането му към учението на църквата.

Миварт беше напълно прав. И наистина, или едното, или другото: или е прав Хъксли, който твърди, че “етически процес” в природата няма, или е бил прав Дарвин, когато в своя втори основен труд “Произход на човека” признава (както великият Бейкън³¹ и Огюст Конт³²), че *при живеещи на стада животни в резултат на стадния начин на живот толкова силно се развива общественият инстинкт, че той става най-постоянният от присъщите им инстинкти, като е толкова силен, че взема надмощие дори над инстинкта за самосъхранение**. А тъй като Дарвин показва (след Шефтсбъри**), че този инстинкт е еднакво силен и у първобитния човек, у когото той все повече се е развивал благодарение на способността му да говори, на преданията и на възникналите обичаи, то е ясно, че ако това гледище е вярно, тогава *човешкото нравствено начало е само едно понататъшно развитие на инстинкта за общуване, присъщ почти на всички живи същества и наблюдаван в цялата жива природа.*

При човека с развитието на разума, знанията и съответните обичаи този инстинкт се е развивал все повече и повече; след това способността му да говори, а по-късно изкуството и писмеността са помогнали на човека да натрупа житейски

* Под инстинкт е прието да се разбират навици, които до такава степен са станали присъщи на животното или човека, че започват да се предават по наследство. Така например пиленцата, излюпени изкуствено от яйца, държани на топло, без квачка, веднага щом се излюпят от яйцето, започват до ровят с крачка земята, както всички кокошки и петли.

** Английски мислител, писал за същността на нравствеността, роден през 1671 г., умрял през 1713 г.

опит и да усъвършенствува обичаите за взаимопомощ и солидарност, т. е. взаимозависимостта на всички членове на обществото. По такъв начин става ясно, откъде се е появило у човека чувството за дълг, на което Кант е посветил чудесни редове³³, но след като се помъчил над този въпрос няколко години, така и не успял да намери естественото му обяснение.

Такова обяснение на нравственото чувство дава Дарвин – човекът, който отблизо е познавал природата. Но, разбира се, ако си затворим очите пред истинския живот на природата и изучаваме света на животните само по техните експонати в музеите, тогава наистина не ни остава нищо друго освен да потърсим обяснението на нравственото чувство в някакви тайнствени сили.

Точно в това положение се е поставил Хъксли. Но колкото и да странно изглежда, само няколко седмици след изнасянето на лекцията, в излязлата брошура той е добавил редица бележки, една от които изцяло отрича основната й мисъл за двата “процеса” – природния и нравствения като противоположни един на друг. В тази бележка той признава, *че чрез взаимопомощта, която се практикува в животинските общества, може да се види в природата началото на онзи “най-етически процес”, чието съществуване той толкова пламенно отрича в лекцията си.*

По какъв начин Хъксли, е стигнал до тази бележка, която несъмнено опровергава самата същност на онова, което е проповядвал само преди няколко седмици, не е известно. Само можем да предполагаме, че това е било направено под влияние на приятеля му, оксфордския професор *Романес*, който, както е известно, е готвел по това време материали за научен труд по въпроса за нравствеността на животните и под чието председателство Хъксли е прочел своята “романесовска” лекция в Оксфордския университет. Възможно е също така да са му повлияли в тази насока и някои други негови приятели. Но аз няма да изследвам причините за този поразителен обрат. Ще дойде време, кога-

то това ще направят може би биографите на Хъксли.

За нас е важно да отбележим следното: всеки, който се заеме сериозно да се занимава с въпроса с наченките на нравственото в природата, ще види, че при обществените животни, а такива са огромното мнозинство, животът на обществата ги е накарал да развият определени инстинкти, т. е. наследявани навици от нравствен характер.

Без такива навици животът на общества би бил невъзможен. Затова откриваме в обществата на птици и висши млекопитаещи (да не говорим пък за мравките, осите и пчелите, които по своето развитие стоят начело на разряда насекоми) първи наченки на нравствените понятия. При тях откриваме превърналия се в необходимост навик да живеят в общества, а също и навика да не правят на другите това, което те не желаят да им правят на тях. Също така много често наблюдаваме при тях и саможертва в името на интересите на своето общество.

Ако млад папагал от ятото открадне съчка от гнездото на друг папагал, останалите го нападат. Ако някоя ластовичка след завръщането си през пролетта от Африка в нашите краища заеме гнездо, което не ѝ е принадлежало предните години, другите ластовички от тази местност я изхвърлят от гнездото. Ако някое ято пеликани нахлуе в района за лов на риба на друго ято, го прогонват от там и т. н. Подобни факти, отбелязани още през миналия век от великите основатели на описателната зоология, а след това от много съвременни изследвачи, има още много. Не ги знаят само онези зоолози, които никога не са работили сред природата*.

Това ни дава основание да твърдим, че нравите за общуване и взаимната поддръжка са се формирали още в животинския свят и че още първобитният човек отлично е знаел тази черта от живота на животните, което се вижда от

* За това вж. книгата ми "Взаимная помощь как деятельная сила развития", където са посочени също така и източниците.

преданията и вярванията на самите първобитни народи*. Сега, когато изучаваме оцелелите все още първобитни общества, виждаме, че при тях продължават да се развиват същите нрави за общуване. Нещо повече, с изучаването им ние откриваме в тях множество обичаи и нрави, които обуздават своеволието на личността и поставят началото на равноправието.

Всъщност равноправието е в самата основа на родовия бит. Например ако при сбиване някой пролее кръв на друг член на своя род, трябва да бъде пролята и неговата кръв в същото количество. Ако той е ранил някого от своя или чужд род, всеки от роднините на злосторника има право и дори е длъжен да нанесе на злосторника или на някого от роднините му рана със същите размери. Библейският закон – “Око за око, зъб за зъб, рана за рана и живот за живот, но не повече” – си остава закон, който свято се спазва и досега от всички народи, живеещи в родовия строй. Око за зъб, смъртоносна рана за лека би противоречало на общоприетата представа за равноправие и справедливост. Обърнете внимание, това понятие е толкова дълбоко вкоренено в съзнанието на много от първобитните племена, че ако ловецът пролее кръв на някакво, според тях, човекоподобно същество – например мечка, след завръщането му къщи роднините проливат малко от кръвта му в името на справедливостта към мечешкия род. Много такива обичаи са останали като отживелици от стари времена дори в цивилизованите общества и съжителствуват с високите нравствени норми**. Но в същия този родов строй постепенно се развива и едно друго понятие. Човекът напесъл обида вече е длъжен да търси помирение и неговите

* На въпроса за заимствуването на нравствените норми на животните от първобитния човек съм посветил няколко страници в статията “Нравственост в природe” в мартенския брой от 1905 г. на списание “Nineteenth Century”.

** Разбира се в най-дълбока древност в родовия строй

роднини са длъжни да играят ролята на помирители.

Ако разгледаме по-внимателно тези първобитни представи за справедливост, т. е. за равноправие, ще видим, че в крайна сметка те изразяват най-вече задължението никога да не се отнасяш с човека от своя род така, както не желаш да се отнасят с теб, т. е. именно онова, което е първото основно начало на цялата нравственост и на цялата наука за нравствеността – етиката.

И не само това. Още при първобитните представители на човечеството откриваме още по-висше начало. Да вземем например нравствените норми на алеутите, които са клон на едно от първите първобитни племена – ескимосите. Те са ни добре известни благодарение на труда на един забележителен човек – мисионера Вениаминов* и можем да смятаме

започват да се появяват обичаи, които нарушават равноправието. Лечителят шаман, гадателят и военначалникът придобиват в рода такова влияние, че постепенно (най-вече чрез тайни сдружения) възникват съсловията на влъхвите, жреците, шаманите, войните, които заемат особено привелигирано положение в рода. След това с появата на особени семейства в рода, при които вземането на жена е ставало чрез плен по време на войните между родовете, а по-късно чрез "кражба" т. е. чрез отвличане и с развитието на тази нова институция в рода възниква неравенство, което дава на отделните семейства вече не временно, а постоянно превъзходство над другите. Но и тук родът постоянно е правел и досега прави най-различни опити да заличи неравенството; и ние виждаме например при норманите, че предводителят (кралят), убил свой дружинник е получавал същото наказание, каквото и обикновеният дружинник, т. е. той е бил длъжен да измоли прошка от семейството на убития; и ако то му е прощавало, той е заплащал полагащия се откуп. (По-подробно за тези обичаи вж. в труда ми "Взаимная помощь".)

тези норми за образец на нравствените понятия на човека от времето на следледниковия период; още повече, че подобни норми откриваме и у други такива първобитни диваци. Между другото в тези норми вече има нещо, което излиза извън пределите на обикновената справедливост.

И наистина, алеутите имат два вида норми: задължителни предписания и обикновени съвети. Първият вид, както и нормите, за които споменах в началото на лекцията, се основава на началото на еднакво отношение към всички, т. е. на началото на справедливостта-равноправие. Тук се отнасят такива изисквания като: под никакъв предлог да не се убива и ранява член на рода; задължението по всякакъв начин да се помага на роднините, изпаднали в беда, и да се дели с тях и последният залък; те да бъдат защитавани от всякакви нападения; да се уважават боговете на рода и т. н. Тези норми са основата на живота в рода и се смята за излишно те да бъдат напомняни.

Но наред с тези строги закони при алеутите и ескимосите съществуват някои нравствени понятия, които не се предписват, а само се дават под формата на съвети. Те не се занимават с формулата “трябва да се прави това и това”; гръцката дума “деон”³⁴, т. е. *това трябва да се направи*, също не подхожда тук. В тази група влизат съвети и алеутът казва: “срамно е да не се прави това и това, и това, и това”.

Срамно е например да не си достатъчно силен и да си изтощен по време на поход, когато и всички останали малко или много гладуват.

Срамно е да се страхуваш да излизаш в морето при силен вятър и да се обърнеш с лодката в пристанището, с други думи, срамно е да си страхливец, а също да не си сръчен и да не умееш да се бориш с бурята.

Срамно е по време на лов с приятел да не му предложиш най-доброто от лова; с други думи да показваш алчност.

* По-късно московски митрополит Инокентий.

Срамно е да глезиш жена си пред другите; и много е срамно при размяна на стоки сам да определяш цената на стоката си. Честният продавач се съгласява с цената, предлагана от купувача – във всеки случай такова е било общото правило не само при алеутите от Аляска и чукчите от Североизточен Сибир, но също така и при по-голямата част от туземците от островите на Великия океан.

Какво искат да кажат алеутите с думите: “срамно е да не си силен, сръчен, щедър като другите” е напълно ясно. Те искат да кажат: “срамно е да си слаб”, т. е. да не си умствено и физически равен с мнозинството. С други думи те осъждат онези, които не отговарят на принципа на желателното равенство или поне на желателната равностойност на всички мъже от даденото племе. “Не показвай слабост, която да предизвика снизхождение към тебе”.

Същите желания се изразяват и чрез песните, които ескимоските жени от всяко малко селце пеят през дългите северни нощи и осмиват мъж, който не е на нужната висота в описаните по-горе случаи, изпада в ярост, без да има достатъчно основание за това, свадлив е или е смешен с нещо*.

От това се вижда, че като допълнение към обикновените принципи за справедливост, чиято същност е изразяване на равенството или равноправието, алеутите прибавят още определени пожелания, определени идеали. Те изразяват желание всички членове на рода да се стремят към равенство с най-силния от тях, с най-умния, с най-малко заядливия, с най-щедрия. И тези линии на поведение, които още не са станали норма, са нещо по-висше от обикновеното равноправие. В тях присъствува стремеж към нравствено усъвършенствование. Откриваме го винаги у всички първобитни народи.

* За това вж. отчета на датката експедиция, презимувала на източния бряг на Гренландия през 1886 г. цитирана в труда на д-р Ринк за ескимосите.

Те знаят, че при общуващите животни най-силните самци се хвърлят да защитават своите самки и малки като много често в такива случаи жертвуват живота си; и те възхваляват в приказките и песните си онези от своята среда, които в борбата с природата или враговете също защитават своите и много често загиват, като извършват подвиг. Те съчиняват цели цикли от песни за онези, чиито качества като мъжественост, любов, сръчност, находчивост, точност в движенията са изпълнени с вътрешна сила, която те отдават за благо на другите, без да питат какво ще получат в замяна.

От това става ясно, че "етическият процес", за който говори Хъксли, зародил се още в животинския свят, се е предал и на човека; и тук благодарение на преданията, поезията и изкуството той все повече и повече се е развивал и е достигнал най-висока степен на проява в отделни "герои" на човечеството и в някои от неговите учители. Готовността за саможертва в името на събратята се е възпявала в поезията на всички народи, а впоследствие е преминала в религиите на древността. Това, заедно с прошката, вместо задължителното някога родово отмъщение, у е станало основа на будизма и християнството преди то (християнството) да се превърне в държавна религия и да се откаже от това основно положение, което го е отличавало от другите религии.

Така са се развивали нравствените понятия в природата изобщо, а след това и в човешкото общество.

Много бих искал накратко да ви опиша тяхното понататъшно развитие, като започна от трудовете на древните мислители и завърша със съвременните. Но ще трябва да се откажа, тъй като това е невъзможно да се направи в рамките на една лекция. Ще кажа само, че чак до XIX век естествено-научното обяснение на нравственото в човека е било невъзможно, макар че още Спиноза³⁵ засяга този въпрос, а Бейкън вече определено говори за него. Затова пък сега ние разполагаме с добре проверени данни, за да се убедим, че нравствените понятия са много тясно свързани със самото съществу-

ване на живите същества; без тях те не биха оцелели в борбата за съществуване; че развитието на такива понятия е било също така неизбежно, както и цялото прогресивно развитие или еволюцията от най-простите организми до човека, и че това развитие не би могло да стане, ако по-голямата част от животните нямаха наченки на стадност, общезитие и дори в случаи на нужда наченки на самоотверженост.

Сега разполагаме с изключително много данни в подкрепа на това твърдение. Така например Дарвин в главата за произхода на нравствеността в книгата "Произход на човека"* разказва как известният натуралист Брем описва схватката на две кучето от кервана му със стадо павиани в Египет**. С приближаването на кервана маймуните се изкачили по скалистия склон на върха на хълма, но старите самци като видели кучетата, макар и на скалата да били извън всякаква опасност, слезли долу плътно наредени един до друг и толкова свирепо тръгнали срещу кучетата, че те изплашени се върнали при стопаните си. Трудно било отново да ги насъскат срещу маймуните, но все пак накрая кучетата нападнали една малка шестмесечна майmunка, изостанала от стадото и заседнала в скалата. Тогава един стар самец бавно слязъл сам при майmunката, подплашил кучетата, погладил малкото по гърба и без да бърза, се върнал с него при стадото.

В дадения случай старите мъжкарци не са си задавали въпроса в името на какъв принцип или повеля трябва да постъпят така. Те отиват да спасяват своите по силата на симпатията, на чувството за стадност – общуване, изработено през хилядолетията във всичките стадни животни, и накрая по силата на съзнанието за собствената си сила и мъжество.

Друг случай е описан от авторитетния естествоизпитател Сентсбъри. Веднъж той намерил стар сляп пеликан,

* Книгата е преведена на руски език.

** Брем, А. Жизнь животных. 2-е полное издание Черкесова: В 4 т. 1875, Т. 1, с. 75.

когото другите пеликани хранели с риба. Този факт е потвърден и от Дарвин. Сега вече са известни изключително много данни за саможертва на животните в полза на своя род – при мравките, при алпийските кози, при степните коне, при всички птици и т. н.; толкова много са случаите, описани от нашите най-добри естествоизпитатели, че сега, когато изучаваме природата, ние разполагаме със сигурна основа за разсъжденията си относно появата и развитието на нравствените чувства и понятия.

При това лесно могат да се разграничат три основни елемента, три основни части на нравствеността; най-напред – *инстинкт за общуване*, от който се развиват по-нататъшните навици и нрави; след това *понятието за справедливост*; въз основа на тези два се развива и третият елемент на нравственото – чувството, което ние не съвсем правилно наричаме *самоотверженост* или *саможертва*, *алтруизъм*, *великодушие*, чувство, потвърждавано от разума, представляващо всъщност именно онова, което би трябвало да наричаме *нравствено чувство*. От тези три елемента, съвсем естествено развиващи се във всяко човешко общество, се формира нравствеността.

Когато мравките си помагат, за да спасят личинките от човека, който унищожавя мравуняка; когато малките птици се струпват, за да изгонят появилия се хищник; когато прелетните птици в продължение на няколко дена преди отлитането се събират вечер в определени места и провеждат учебни полети; когато хиляди сърни и елени, живеещи на огромно пространство, се събират, за да се преселят заедно – с една дума, когато в обществата на животните се проявяват нрави и обичаи, които им помагат да оцелеят в борбата с природата дори при неблагоприятни условия, тогава се разкрива един *необходимо и неизбежно развит инстинкт*, без който даденият животински вид без съмнение би изчезнал. Общуването е била и е необходима основна форма на борбата за съществуване и именно този природен закон не са забелязали

по-голямата част от дарвинистите, сигурно защото и самият Дарвин не му е обърнал достатъчно внимание в първия си труд "Произход на видовете" и отваря въпрос за него във втория си труд "Произход на човека". А между другото този инстинкт е *първото начало на нравствеността*, от което впоследствие у човека са се развили по-висши чувства и пориви.

При хората благодарение на живота им на общества, инстинктът за общуване продължавал все повече и повече да се развива. Живеейки сред природата първите първобитни диваци виждали, че в борбата с нея по-добре оцеляват животните, които живеят на дружни общества; те разбирали колко много общественият живот облекчава тези животни в борбата им с природата мащеха. А след това от наблюденията си те съчинявали предания – пословици, приказки, песни, религии – дори и обожествявали някои от общуващите животни. По такъв начин инстинктът за общуване се предавал от поколение на поколение и се вкоренил в нравите.

Но само инстинктът за общуване все пак не е бил достатъчен, за да се формират нормите на родовия строй, за който говорих в началото на нашата беседа. И наистина у първобитния човек се е развило постепенно ново понятие по-осъзнавано и по-висше: *понятието за справедливост* и това понятие е станало основна необходимост за по-нататъшното развитие на нравствеността.

Когато казваме "не прави на другите това, което не желаш да правят на тебе", ние искаме справедливост, същността на която е признаване *равностойността* на всички членове на дадено общество и следователно на тяхното *равноправие*, тяхното *равенство* в изискванията, които те могат да предявяват към другите членове на обществото. Заедно с това то съдържа отказ от претенцията да поставяш себе си по-високо или "извън" другите.

Без такова уравнително понятие не би могло да има нравственост. Във френския и английския език Справедли-

ност и Равенство се изразяват с думи от един и същи произход: *équité* и *égalité*, *equity* и *equality*. Но откъде и кога се появило това понятие?

В зачатъчно състояние то се появява още при стадните животни. При някои от тях наистина доминираща роля играе самецът. При други това го няма. Точно обратното, при мнозинството от тях са много разпространени игрите на младите животни (това сега ние го знаем от книгата на Карл Грос "Игрите на животните") и в тези игри винаги се изисква строго спазване на равноправието, а в това можем и сами да се убедим, ако наблюдаваме игрите на младите козлета и другите животни. Същото можем да видим и при младите сукалчета, които не позволяват на никого от котилото да се ползва с по-голямо внимание от страна на майката. Чувството за справедливост се наблюдава също, както вече посочихме, и при прелетните птици, завръщащи се в старите си гнезда. Изобщо могат да се дадат много такива примери.

Още повече е развито понятието за справедливост при хората, дори при първите първобитни диваци, преди още да са се появили местните царчета. Аз вече посочих два-три примера, затова сега само ще добавя, че откакто учените започнаха да изучават родовия строй и да не го смесват повече с първобитните монархии от рода на тези, които сега се срещат в Северна Африка, могат да се напишат цели книги с факти за равноправието в първобитните племена.

Може би ще ми възразят, че дори при първобитните народи вече е имало военни, вождове, а също така магьосници и шамани, които са притежавали някаква власт. Наистина стремежът да се завоюват особени права се проявява много рано в човешките общества; и историята, която се преподава в училищата (с цел възвеличаване "обсебелите властта"), с умиление привежда именно такива факти, така че училищната история може да се нарече разказ за възникването на неравноправието. Но в същото време хората навсякъде са се борили упорито против зараждащото се неравенство в права-

та; така че истинската история би трябвало да е разказ за стремежа на отделни хора да създадат съсловия, които са над другите, и за съпротивата на масите срещу това също така за отстояване на равноправието. Всички институции на родовия строй са имали за цел да установят равноправие. Но, за съжаление, за тази страна на строя историците знаят малко, защото чак до втората половина на XIX в., когато започват да се създават двете нови науки за човешкия бит – антропология и етнология – на първобитните институции хората са обръщали много малко внимание.

А сега, когато са събрани маса факти за този бит, ние виждаме, че основното понятие за справедливост се среща още при първите първобитни хора и става правило на първия първобитен обществен строй – родовия.

И не само това. Можем да отидем по-нататък и аз се осмелявам да поставя пред науката следния въпрос: “Не съдържа ли самата човешка природа основанието за Справедливостта? И ако е така, не е ли тя основното физиологично свойство на нашето мислене?”

Ако използваме езика на метафизиката, можем да попитаме: понятието за справедливост не е ли основна “категория”, т. е. основна способност на нашия ум? Или пък, ако използваме езика на естествените науки: склонността на нашия ум да търси “равноправие” – не е ли едно от следствията на *структурата на нашия мисловен апарат* – в дадения случай може би следствие от двете части или двете полукълба, които включва структурата на нашия мозък? Отговорът на този въпрос, когато се заемат с него, мисля, че ще бъде утвърдителен.

Фактът, че нашето мислене постоянно се извършва във форма, известна в математиката като *уравнение*, и че именно чрез такава форма се изразяват откриваните от нас физически закони, вече придава на предлаганото от мен обяснение известна доза вероятност. Известно е също така, че преди да достигнем до някакво заключение, в нашия ум протича раз-

говор, където се привеждат доводи "за" и "против", и някои физиолози смятат това, ако не за проява на двусиметричността на структурата на мозъка, поне за проява на неговия сложен състав*.

Във всеки случай, дали е вярно моето предположение за физиологичното понятие за справедливост или не, е второ-степенен въпрос. Важното е, че справедливостта е основното понятие на нравствеността, тъй като не може да има нравственост без еднакво отношение към всички, т. е. без справедливост. И ако все още цари такова поразително разногласие в мненията на учените, писали за етиката, причината е преди всичко в това, че повечето от тях не са искали да признаят справедливостта за първооснова на нравствеността. Едно такова признаване би било признаване на политическото и общественото равноправие на хората и следователно би довело до отричане на класовото деление. Но точно с това повечето от авторите не искат да се съгласят.

Като започнем от Платон, който е запазил робството в описанието на предпочитания от него обществен строй, продължим с апостол Павел и свършим с доста голям брой автори от XVIII и XIX век, всички те може и да не защитават неравенството, но не го и отричат дори след като Великата френска революция изписа на знамето си Равенство и Братство наред със Свобода. *Годуин* (Godwin) в Англия и *Прудон* във Франция, които са признали справедливостта за крайъгълен камък на нравствения обществен строй и досега са само едно изключение**.

Обаче справедливост все още не означава нравственост, тъй като тя е нещо като равенство в размяната на услуги

* Ще добавя, че приблизително такава хипотеза е предложил, както разбрах по-късно, известният мислител позитивист Литре в една статия за нравствеността, публикувана в списание "Philosophie Positive".

** Книгата на Годуин "Political justice" в два тома е излязла през 1792 и 1793 г. (във второто издание са

и в това отношение твърде малко се различава от търговския дебит и кредит. Но няма съмнение, че тя има решаващо значение за формирането на нравствеността. И затова, когато понятието справедливост с неговия неизбежен извод за равноправие стане основа на обществения строй, ще се извърши коренен преврат в целия живот на човечеството. Не случайно народното движение, започнало в Юдея и приело формата на християнство, а след това и народните движения в началото на Реформацията и накрая Великата френска революция – и трите са се стремили към Равноправие и Равенство.

Откритото провъзгласяване на равноправието на всички членове на обществото от законодателството е станало едва в края на XVIII век, по време на френската революция. Но дори и сега ние сме много далече от претворяването на началата на равенството в обществения живот. И досега цивилизованите народи са разделени на класи, лежащи на слоеве една върху друга. Спомнете си само например за робството, запазило се в Русия до 1861 г., а в Северна Америка – до 1864 г. Спомнете си за крепостното право над миньорите, просъществувало в Англия почти до 1797 г., и за децата на бедняците, наричани в Англия “ученици от работни домове” (workhous apprentices), които чак до края на XVIII век са били събирани от специални агенти, пътуващи из цяла Англия, и докарвани в Ланкашир да работят на безценица в текстилните фабрики*. Спомнете си накрая за гнусното отношение на съвременните уж цивилизовани народи към онези, които те наричат “низши раси”.

направени съкращения от цензурата). Книгата на Прудон “De la justice dans la Révolution et dans l’Eglise” е излязла през 1858 - 1859 г.

* Така са наричали децата на онези бедняци, които след дълги години на борба с нищетата са отивали в работни домове, т. е. всъщност в затвори за принудителна работа; насила са отнемали децата и са ги давали на фабрикантите да им работят във фабриките.

Следователно първата крачка, която предстои на човечеството, за да се придвижи напред в нравственото си развитие, би трябвало да бъде признаването на справедливостта, т. е. на равенството по отношение на всички човешки същества.

Без това обществената нравственост си остава същото нещо, което е и сега, т. е. лицемерие. И лицемерието ще поддържа двойствеността, с която е пропита съвременната лична нравственост.

Но общуването и справедливостта все още не са нравственост. В нея влиза и трета съставка, която може да се нарече – поради липса на по-подходящ израз – готовност за саможертва, великодушие.

Позитивистите наричат това чувство *алтруизъм*, т. е. способност да се действа в полза на другите, в противоположност на *егоизма*, т. е. *себелюбието*. По такъв начин те избягват християнското понятие за любовта към ближния и го избягват, защото думите “*любов към ближния*” изразяват неточно чувството, което движи човека, когато жертва непосредствените си облаги заради ползата на другите. В повечето случаи човекът, който постъпва така, не смята, че прави жертва и много често не изпитва към тези “другите” някаква особена *любов* – той дори не ги познава. Но и думата “*алтруизъм*”, както и думата “*саможертва*” неточно изразяват характера на такъв род постъпки, тай като те са добри само тогава, когато са *естествени*, когато се извършват не по силата на принуда свише или заради обещания за награда в този или бъдещия живот, а по съображения за обществената полза от такива постъпки и личното благо от тях, по силата на *непреодолима вътрешна подбуда*. Само тогава те наистина се отнасят към областта на нравственото и всъщност само те заслужават названието “*нравствени*”.

Още от дълбока древност всички човешки общества са се старали да развият у своите членове склонност към такъв вид постъпки. Възпитанието, народните песни, преданията,

етическата поезия, изкуствата и религията са работели в тази насока. Този тип постъпки са се въздигали *в дълг* и по всички възможни начини са се стараели да развият *“чувството за дълг”*. Но, за съжаление, обещавайки за такива постъпки награди в земния или в задгробния живот, хората често развърщавали себе си и своите събратя. И едва сега започва да си пробива път мисълта, че в общество, където справедливостта, т. е. равноправието, ще бъде признато за основа на обществения живот, няма да са нужни никакви примамки за саможертва. Нещо повече, самата дума *“саможертва”* вече невярно изразява същността на тези постъпки, тъй като в повечето случаи човек отдава силите си в служба на всички, без да пита какво ще му дадат в замяна. Той постъпва така, а не иначе, защото такава е потребността на природата му; защото той не може да постъпи по друг начин, освен като онзи павиан, тръгнал да спасява малката маймунка от кучетата, без никога да е чувал нито за религия, нито за императива на Кант и, разбира се, без каквито и да било утилитарни съображения.

“Чувството за дълг” безспорно е нравствена сила. Но то би трябвало да се проявява само в трудни случаи, когато две естествени влечения си противоречат и ние се колебаем как да постъпим. В огромната част от случаите на тъй наречените *“самоотвержени”* хора не е нужно той да им бъде напомнян.

Извънредно симпатичният, умрял много рано френски мислител Марк Гюйо пръв, ако не греша, напълно е разбрал и обяснил истинския характер на онова, което аз наричам трета съставна част на нравственото. Той е разбрал, че нейната същност не е нищо друго, освен *осъзнатата от човека собствена сила: излишък от енергия, излишък от сили, който се стреми да се изрази чрез действие.*

Ние имаме, е писал той, повече мисли, отколкото са ни нужни на самите нас и ние сме принудени да ги споделяме с другите, защото по друг начин не можем да постъпваме.

Ние имаме повече сълзи или повече радости, отколкото са ни нужни на нас самите и ние, без да съжаляваме, ги даваме на другите.

И накрая, много от нас притежават по-голяма сила на волята и повече енергия, отколкото им е нужна за личния живот. Понякога този излишък от воля, ръководена от нищожен ум, ражда завоевателя; ако той се ръководи от голям ум и чувства, развити в обществен дух, той създава понякога основателя на нова религия или на ново обществено движение, чрез което се извършва обновяването на обществото.

Но във всички случаи ние се ръководим най-вече от съзнанието за собствената си сила и потребността да ѝ намерим приложение.

При това, ако чувството се оправдава от разума, *то вече не изисква никаква друга санкция, никакво одобрение свихе и никакво наложено отвън задължение да се постъпва така**. То самото е вече задължение, защото в даден момент човек не може да действа по друг начин. Да чувствуваш своята сила и възможности да направиш нещо за другия или за хората изобщо и да знаеш заедно с това, че едно такова действие се оправдава от разума, само по себе и е задължение да постъпваш винаги така. Това ние наричаме "дълг".

Разбира се, преди да постъпим по един или друг начин, продължава Гюйо, често се колебаем. Човекът не е нещо цялостно, не е парче излят метал. Точно обратното, във всеки от нас се съчетават няколко индивидуалности, няколко човека; и ако нашите влечения и наклонности не са в съгласие помежду си и на всяка крачка си противоречат, тогава животът става непоносим. Всичко, дори и смъртта е по-добро от постоянното раздвоение и вечните сблъсъци способни да

* Гюйо, М. Нравственост без обязательств и без санкции. Има руски превод на Товарищество "Знание". Пб. 1899.

подлудят човека. Затова той взема едно или друго решение удовлетворяващо едно или друго гледище.

Понякога се случва, че нашата съвест и разум се възмуцават от взетото решение като го смятат за нечестно, дребнаво, пошло и тогава човек най-често измисля някакъв софизъм, т. е. някаква самоизмама за оправдание. Но в повечето случаи, особено при честните и силни натури, софизмът не може да помогне. Потребностите на вътрешната същност, макар и неосъзнати, вземат надмощие. Тогава съгласието между разума и онова, което наричаме съвест, се възстановява, настъпва хармония, която дава възможност на човека да води пълноценен живот – живот, в огромна степен интензивен: пълнокръвен, радостен живот, пред който бледнеят възможните страдания.

Онези, които са вкусили такъв живот, онези, които са го изживели, не ще го заменят с жалкото вегетиране.

Ако човек принася в такъв случай онова, което наричат “жертви”, то в неговите очи това изобщо не е жертва. Растението е длъжно да цъфти, е писал Гюйо, макар и след цъфтежа неизбежно да идва смъртта.

Точно така и човекът, чувствавайки в себе си излишък от съчувствие към човешката мъка или потребност от умствена дейност или творчески способности, свободно им отдава силите си, независимо какви ще бъдат след това последиците.

Такива постъпки обикновено се наричат саможертва, себеотрицание, самоотверженост, алтруизъм. Но всички тези названия са вече неверни, защото човекът, който извършва такива постъпки, макар и те често да му навличат физически и нравствени страдания, не би заменил тези страдания със скотското безучастие, а още по-малко с недостиг на воля за изпълнение на онова, което той смята за нужно да направи.

Примери има много, ето един от тях.

Веднъж, когато живеех на южния бряг на Англия в едно малко селце, където имаше станция на водното спасително

дружество, беседвах с моряците от бреговата охрана (Coast guarde). Един от тях ни разказа как миналата зима спасявали екипажа на малък испански кораб, натоварен с портокали. Бил изхвърлен на плиткото близо до селцето по време на страшна снежна буря. Грамадните вълни заливали корабчето и екипажът от пет мъже и едно момче, които се завързали за реите, високо викали за помощ. Но макар че край брега било плитко, спасителната лодка (предназначена за плитки води) не можела да излезе в морето: вълните я изхвърляли обратно на брега.

“Така от сутринта всички стояхме на брега и нищо ни можехме да направим – продължи разказвачът – и някъде към три часа – беше през февруари и вече се смрачаваше – дочухме отчаяните викове на момчето вързано за мачтата. Вече не издържахме. Онези, които по-рано казваха, че е лудост да тръгнем и че никога няма да можем да излезем в морето, сега първи казаха: “Трябва да опитаме още веднъж”. Спуснахме пак спасителната лодка, дълго се борихме с пенестите вълни и най-накрая излязохме в морето. Вълните два пъти преобръщаха лодката ни. Двама от нашите се удавиха. Горкият Джо се уплете във въжето до борда и пред очите ни се удави... Страшна гледка беше... Накрая налетя една огромна вълна и заедно с лодката ни изхвърли на брега. Намерили ме на другата сутрин в снега на две версти оттук. Испанците ги спасила голяма спасителна лодка от “Денгенес”...

Спомняте си, разбира се, и за мицьорите от долината Ронда, които два дни си проправяли път през срутените пластове в подземната галерия, засипана от взрив, за да достигнат до затрупаните свои другари. Те очаквали всеки момент да бъдат убити от продължаващите взривове или да бъдат погребани от ново срутване. “Взривовете не спираха, но ние чувахме чукането на другарите: те ни даваха знак, че все още са живи... И ние продължавахме да си пробиваме път към тях”.

Такава е историята на всички истински алтруистични

постъпки, големи и малки. Човек, възпитан в умение да се отъждествява с онова, което го заобикаля, човек, който чувства в себе си силата на сърцето, ума, волята си, свободно я отдава, за да помогне на другите, без да търси отплата нито на този свят, нито в отвъдното, неизвестното. Преди всичко той е способен да разбира чувствата на другите, защото самият той ги преживява. И това е достатъчно. Той споделя с другите техните радости и мъки. Той им помага да изживеят тежките моменти в живота. Той осъзнава своята сила и изцяло използва уменията си да обича другите, да ги вдъхновява, да вселява в тях вяра в по-доброто бъдеще и да ги призовава на работа в името на бъдещето. Каквото и да го сполети, той вижда в това не страдание, а изпълнение на стремежите на своя живот, пълноценност на живота, който той не би сменил за вегетирането на слабите...

Дори сега, когато крайният индивидуализъм се проповядва с думи и дела, взаимопомощта продължава да е съществена съставка от живота на човечеството. И от нас самите, а не от външни сили зависи да ѝ придаваме все повече и повече значение в живота и не под формата на благотворителност, а под формата на естествен израз на развиващите се в нас общочовешки чувства.

Сега да направим извод и да видим как си представяме онова, което се нарича правствено чувство от гледището, което изложихме.

Почти всички хора, писали за правствеността, са се старали да я сведат към някакво *едно* начало: към внушение свише, към вродено природно чувство или към разумно разбрана лична и обществена изгода.

На практика се оказва, че правствеността е сложна система от чувства и понятия, които са се развили постепенно и продължават да се развиват в човешкото общество. В нея трябва да се разграничат поне три съставни части:

1. *инстинктът*, т. е. наследеният навик за *общуване*;
2. понятието на нашия разум – *справедливост* и накрая

3. *чувството, ободрявано от разума*, което би могло да се нарече *самоотверженост* или *саможертва*, ако то не достигаше най-пълния си израз именно тогава, когато в него няма нито саможертви, нито себеотрицание, а се проявява върховно удовлетворение на премислените, покоряващи с въздействието си потребности на човешката природа. Дори думата *“великодушие”* не изразява съвсем точно това чувство, тъй като думата *“великодушие”* предполага човек да дава висока самооценка на постъпките си, а точно такава оценка нравственият човек не приема. И в това е истинската сила на нравственото.

Хората са обичали да приписват нравствените си подбуди на свръхестественото вдъхновение и на това изкушение не са могли да устоят повечето от мислителите; други пък, утилитаристите, са се опитвали да обяснят нравствеността с развитието на правилно разбраната изгода. По такъв начин са възникнали две противоречащи си школи. Но онези от нас, които познават живота на човека и са се освободили от религиозните предразсъдъци, ще разберат колко важни са били и колко важни са и досега практиката на широко развитата взаимопомощ, трезвите съждения за справедливостта и, накрая, онези безкористни пориви на хората с най-силни умове и сърца, за които така красноречиво е писал Гюйо. И те ще разберат, че в тези три основни черти на човешката природа трябва да се търси обяснението на нравственото.

Дори сега, когато крайният индивидуализъм, т. е. правилото *“да се грижиш преди всичко за самия себе си”*, се проповядва с думи и дела, дори сега взаимопомощта и безкористното отдаване на силите в служба на обществото е такава съществена съставка в живота на обществото и неговото по-нататъшно развитие, че без тях човечеството не би просъществувало дори и няколко десетилетия. За съжаление, тези мисли за същността на нравствеността и нейното развитие още не са намерили в достатъчна степен отзвук в умовете

на съвременните учени. Хъксли, който се смяташе за верен тълкувател на Дарвин, когато се занимаваше с излагането на "борбата за съществуване" и нейното значение за формирането на новите видове, не последва своя велик учител Дарвин, който обясни нравствените понятия на човека като резултат от инстинкта (на общественост), характерен както за животните, така и за хората. Вместо да даде естественонаучно обяснение на нравствеността, този някога яростен естественик предпочете да заеме междинна позиция между учението на Църквата и уроците на Природата.

Хърбърт Спенсър, посвети живота си на създаването на рационална философия, опираща се на теорията за развитието, и много години работил по въпроса за нравствеността, също така отчасти последва Дарвин при обяснението на нравствения инстинкт. Въпреки закъснялото признаване на взаимопомощта при животните (едва през юни 1888 г. в списание "Nineteenth Century") и признаването на факта, че в някои от тях има наченки на нравствено чувство (в приложението към "Основи на етиката"), Спенсър все пак си остана привърженик на Хобс, който отричаше наличието на нравствено чувство при първобитните хора до момента "когато те са сключили обществен договор" и са се подчинили на неизвестно откъде взели се мъдри законодатели. И въпреки че Спенсър през последните години на живота си започна да прави някои отстъпки, за него, както и за Хъксли, първобитният човек беше животно, което обича да се бие, и което бавно по пътя на принуждението и чрез закона и отчасти от егоистични съображения най-накрая е придобило някакво понятие за нравствено отношение към своите събратя.

Но на науката отдавна ѝ е време да излезе от своя фаустовски кабинет, където светлината на природата прониква само през мътните цветни стъкла.

Време е учените да опознаят природата не от прашните библиотечни шкафове, а във волните равнини и планини, през пълните със светлина слънчеви дни, както са правили

това в началото на XIX век великите основатели на научната зоология в простора на безлюдните степи на Америка, като живели заедно с първобитните племена и не с цел да им наложат вярата си, а с цел да се запознаят с нравите и обичаите и с техния нравствен облик.

Тогава те ще видят, че нравственото съвсем не е чуждо на природата. Като видят, как в целия животински свят майката рискува живота си, за да защитава децата си, като видят как самите стадни животни дружно отблъскват хищниците, как се събират на огромни стада, за да се преместят на други места, и как първобитните диваци вземат от животните уроци по нравственост, учените биха разбрали откъде идва онова, с което се пречат нашите духовни учители, смятащи себе си за наместници на Бога. И вместо да повтарят, че "природата е безнравствена", те биха разбрали, че каквито и да са понятията им за добро и зло, те не са нищо друго, освен *израз на онова, което им е дала най-напред природата, а след това постепенният процес на развитието на човечеството.*

Отдаването на живота за защита на своите и за щастие то на бъдещите поколения е най-високият нравствен идеал, до който са се издигали нашите най-добри личности, и той не е нещо по-различно от онова, което понякога наблюдаваме още в животинския свят, в първобитния дивак и в цивилизованото съвременно общество. По-високо от това никой не се е издигал и не може да се издигне.